

УДК 316.472.3

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЕМОЦІЙНОМУ ВИМІРІ: ВІД МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПИТАНЬ ДО МЕТОДИЧНИХ РІШЕНЬ

Злобіна Олена Геннадіївна – доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології Інституту соціології НАН України

У статті досліджуються можливості виявлення впливу соціальних емоцій на соціальну поведінку в методологічній та методичній площинах. Підкреслюється, що головною проблемою сучасної соціології емоцій є суперечність між насиченим полем концептуалізацій емоцій та досить слабким практичним доробком. Показано, що певною мірою це пов'язано з обмеженістю існуючих методологічних підходів, що спираються на надто сильні узагальнення щодо діючого соціального індивіда. В емпіричних дослідженнях емоційна складова використовується насамперед як маркер попередніх раціоналізацій, що перетворює Homo sociologicus на Homo economicus. Водночас методологічні засади «юміанської соціології», виходячи з яких афект відіграє ключову роль у породженні дії, описують скоріше Homo sentimentalіs, ніж Homo sociologicus. Здійснено спробу поєднання методологічних підходів, зокрема сформульовано теоретичне припущення про можливість об'єднати два окремих типу зв'язків, що методологічно відокремлені у попередніх підходах, в єдиний ланцюг перетворень, де зовнішнє «запускає» внутрішні емоційні переживання, які оформлюються в афекти і втілюються у діях. Можливості пропонованого підходу продемонстровано на матеріалі даних емпіричних досліджень.

Ключові слова: соціальні емоції, афекти, соціальні практики, соціальний настрій.

В статье анализируются возможности выявления влияния социальных эмоций на социальное поведение в методологической и методической плоскостях. Подчеркивается, что главной проблемой современной социологии эмоций является противоречие между насыщенным полем концептуализаций эмоций и достаточно слабым их практическим воплощением. Показано, что в определенной степени это связано с ограниченностью существующих методологических подходов, которые оперируют слишком сильными обобщениями относительно действующего социального индивида. В эмпирических исследованиях эмоциональная составляющая используется прежде всего как маркер предшествующих рационализаций, что превращает Homo sociologicus в Homo economicus. В то же время методологические принципы «юмианской социологии», исходя из которых аффект играет ключевую роль в порождении действия, описывают скорее Homo sentimentalіs, чем Homo sociologicus. Предпринята попытка сочетания методологических подходов, в частности сформулировано теоретическое предположение о возможности объединить два отдельных типа связей, методологически отделенных в предыдущих подходах, в единую цепь преобразований, где внешнее «запускает» внутренние эмоциональные переживания, которые оформляются в аффекты и воплощаются в действиях. Возможности предлагаемого подхода продемонстрированы на материале данных эмпирических исследований.

Ключевые слова: социальные эмоции, аффекты, социальные практики, социальное настроение.

Article is dedicated to find out how social emotions affect social behavior. The main problem of modern sociology of emotions is a contradiction between multiple conceptualizations of emotion and rather weak their practical realization. It is shown that this is due to limitations of the existing methodological approaches, which is associated with an attempt to operate too strong generalizations regarding the existing social individual. In empirical studies the emotional component is primarily used as a marker of previous rationalizations that makes Homo sociologicus in Homo economicus. At the same time methodological principles «humans sociology», on the basis of which affect plays a key role in causing the action described Homo sentimentalіs rather than Homo sociologicus. An attempt to combination of methodological approaches allows us to formulate the theoretical assumption of the possibility to combine two separate types of connections, methodologically separated in previous approaches, in a single chain of transformations, where the external «triggers» internal emotional experiences, which are made in the affections and translated into action. Features of the proposed approach are demonstrated on empirical data.

Keywords: social emotions, affect, social practices, social mood.

Суспільні трансформації розгортаються водночас на усіх рівнях соціальної реальності, їхній перебіг великою мірою пов'язаний не лише з масштабною перебудовою великих соціальних систем, а й з тими процесами, які визначають поведінку конкретних акторів на макрорівні. І хоча традиційно соціологія зосереджується на тому, як змінюються траєкторії життя індивідів та груп під впливом зовнішніх, насамперед соціально-економічних та соціально-політичних умов, роль внутрішніх чинників у житті спільноти не менш важлива. При цьому масштаби соціологічної рефлексії щодо розгляду соціальних трансформацій під кутом участі в них індивідуального суб'єкта досить значні. Соціологи, наприклад, приділяють величезну увагу ціннісним трансформаціям, змінам соціальних ідентичностей і т. ін. Ното *sociologicus* сам по собі не обділений соціологічною увагою. Але ця увага сконцентрована переважно на раціональній складовій поведінки. Водночас ще від часів Дюркгейма в соціологічний дискурс було введено ідею про те, що ґрунтом, на якому і постає суспільне об'єднання, є не раціональний вибір індивідів, а їхні спільні переживання. І ключовим інструментом для пояснення найрізноманітніших соціальних процесів стало поняття «солідарність», яке, до речі, так і не отримало у Дюркгейма чіткого визначення. Відтоді увага до емоційної складової соціального життя завжди тією чи іншою мірою присутня у соціологічному дискурсі. В умовах сучасного українського суспільства, коли трансформації не лише не уповільнюються, а кардинально змінюють вектор, що в черговий раз вимагає від індивідів змін життєвих траєкторій, видається досить актуальним звернення до ролі емоційного чинника у соціальній інтеграції чи дезінтеграції.

Сучасний науковий дискурс характеризується сплеском міждисциплінарних досліджень емоцій, які вивчаються в різних науках про людину і суспільство. Існує потужний теоретичний доробок як у філософській [1], так і у психологічній [2], соціально-психологічній [3; 4], соціологічній традиції [5]. При цьому сам дослідницький простір є вельми багатоманітним, що пов'язано як з багатокомпонентною природою емоцій, що включають у себе різноманітні феномени та їхні взаємозв'язки [2], так і з невід'ємністю емоційного компонента від будь-якої життєвої ситуації. Навіть ті самі ситуації можуть досліджуватися представниками різних наук під різними кутами зору. Наприклад, економісти, досліджуючи процес прийняття рішення, звертають увагу на емоції (здебільшого негативні), які можуть виникнути у майбутньому, але на момент прийняття рішення відсутні [6]. Водночас вони намагаються розширювати дослідження емоційної складової прийняття рішень, враховуючи психологічні підходи, що концентруються переважно на дослідженні емоцій, які безпосередньо супроводжують прийняття рішень [7].

Звернення до соціологічного доробку показує, що від часів Дюркгейма ми маємо стрімке накопичення знань у цій царині. Дослідження соціології емоцій виокремлено на сьогодні у спеціальний напрям у Європейській соціологічній асоціації і представлено дослідницьким комітетом «Почуття і суспільство» у Міжнародній соціологічній асоціації.

Концептуальні засади соціологічних студій ґрунтуються насамперед на визнанні емоцій невід'ємною складовою діяльності як індивіда, так і групи. Саме вони роблять соціальні структури та системи культурних змістів життєздатними, з ними пов'язані не тільки окремі соціальні дії, але й формування соціальних структур [8]. Емоція розглядається як необхідна сполучна ланка між соціальною структурою і соціальним актором, без неї опис дії вважається фрагментарним і неповним [9]. При цьому соціальна дія включає як безпосереднє здійснення соціальних ролей, так і стратегічну поведінку, коли індивід керує враженнями інших, зокрема власними і чужими емоціями [10].

Кількість соціологічних концепцій емоцій навряд чи поступається кількості концептуалізацій таких традиційних предметів соціологічного теоретизування, як соціальна структура чи соціальна взаємодія. Їх структурують по кількох напрямках, в кожному з яких не одна теорія. Зокрема виокремлюють драматургічні та культурні теорії (С. Гордон, А. Хохшильд, М. Розенберг, П. Туа, К. Кларк); теорії соціального обміну (Е. Лоулер, Р. Форд, Л. Молм, К. Кук, Дж. Юн); структурні теорії, які поділяють на теорії стратифікації (Р. Колінз, Дж. Тернер, Дж. Барбалет) та теорії влади і статусу (Т. Кемпер, Р. Там, Р. Шелі, Дж. Бергер, С. Ріджвей, М. Ловалья, Дж. Хаузер); теорії символічного інтеракціонізму (С. Шот, Д. Хейз, П. Берк, Ш. Страйкер, Дж. Маккол, Дж. Сімонс); теорії символічного інтеракціонізму з елементами психоаналізу (Дж. Тернер, Т. Шефф); еволюціоністські теорії (Дж. Тернер, В. Вентворт, М. Хамонд) [11].

Не менш насиченим виглядає і сам дослідницький простір. Зокрема на обговорення чергової, вже 7-ї конференції, присвяченій соціології емоцій, яку проводить у 2016 році Європейська соціологічна асоціація, виносяться насамперед теоретичні основи дослідження емоцій, зокрема інноваційні теорії емоцій, а також теорії, які демонструють, як емоції можуть бути інтегровані в соціальне теоретизування в цілому.

Оскільки загальний перелік тем дуже широкий, зупинимося лише на тих, які будуть заторкнуті у нашому подальшому обговоренні. Організатори конференції фокусують увагу учасників на темі

співвідношення афектів та емоцій, перспективах ведення концепту емоцій у теорію практик, пошуку взаємозв'язків між емоціями, моральністю та нормативністю, зокрема в контексті групової динаміки. Пропонується осмислити можливості дискурсу теорії в дослідженні емоцій. Окремим важливим напрямом обговорення визначено проблеми методології дослідження емоцій, зокрема пошуку відповідей на питання, як фіксувати емоції в процесі досліджень та аналізувати отримані емпіричні дані.

Окремими важливими напрямками визначено дослідження ролі емоцій у громадянській активності та соціальних рухах. Серед невирішених дотепер питань залишається зв'язок колективних емоцій та ідентичності. Попри те, що теоретично проблема осмислена ще Дюркгеймом, дотепер не створено когерентної програми досліджень, і залишається питання, яким чином і за допомогою яких засобів емоції згуртовують групу [12].

Таким чином, перед нами постає та проблемна зона досліджень, яка дотепер потребує не лише теоретичного осмислення, але й методологічного та методичного підкріплення. *Мета* цієї статті полягає у визначенні можливих шляхів переходу від загальних теоретичних положень до практичного дослідження емоцій.

Почнемо з афекту та емоції. Проблема ця має досить глибокі корені і торкається питання про роль емоцій як організуючого і продукуючого соціальну реальність феномену. Причому йдеться не про Дюркгейма, як традиційно подумав би кожен соціолог. Йдеться про реконструкцію концептуальних основ оригінального проекту соціології Девіда Г'юма, здійснену нещодавно російським філософом А. Нехаєвим [13]. Причому реконструкцію автор здійснює з позицій сучасної соціології, застосовуючи поняття «афективний поворот» як нову методологічну основу соціальних досліджень, спрямованих на застосування поняття «афект» як центральної дослідницької категорії, яка дозволяє чітко фіксувати саме соціальну природу досліджуваних об'єктів та ситуацій, оскільки визначає дії актора і його реакцію на оточення, а отже, виступає ланкою, що сполучає тіло та дію і цим самим сприяє організації груп і узгоджуваності групових практик [14]. Нехаєв намагається дослідити філософські засади, закладені в основу розуміння афекту і віднаходить оригінальну версію у вченні про афекти Г'юма. У центрі його уваги – зв'язок між емоційною складовою індивіда і його практичними діями, які фактично є похідною від емоцій (первинних відчуттів, які ініціюють дію) та афектів (вторинних відрефлексованих вражень), які надають цим діям узвичаєного характеру. Отже, практики формуються пристрасним ставленням діяча. Цей чіткий розподіл на емоції та афекти принципово важливий для Г'юма методологічно, емоція є індивідуальним переживанням, афект – складне утворення, яке стягує кінці ланцюжка емоцій та дій, скріплює їх і перетворює на регулярні соціальні практики [13, с.29].

Безумовно, цей короткий опис не дає повного уявлення про ретельно і глибоко проаналізований Нехаєвим «Трактат про людську природу». Проте для наших подальших міркувань можна обмежитися наведеними тезами. Слід зауважити, насамперед, що сама теза про «г'юміанську соціологію» видається надто сміливою, зважаючи хоча б на те, що Юм оперує поняттям про абстрактну людину. Його *Homo sentimentalіs* не може розглядатися як аналог *Homo sociologicus*, оскільки включеність у взаємодії в його трактаті розглядається лише умоглядно. Соціальна реальність як така не є ареною життя цього агента дій, він від неї абстрагований так само сильно, як *Homo sociologicus* від конкретного пересічного українця. Проте схема Гюма є досить цінною саме у методологічному сенсі. Сам принцип відділення емоції від афекту, на чому будується власне вся тонкість переходу від переживання до практик, виглядає логічним. І це методологічно розгортає соціологічні міркування на 180°.

Якщо емоційні процеси лежать в основі соціальних практик, то вивчати останні можна, лише спираючись на знання про колективні емоції. Тоді фактично динаміка громадської думки не може бути пояснена без дослідження емоційних процесів, які лежать в її основі. Тоді в електоральних дослідженнях заміри емоційних станів мають розглядатися як більш чутливий інструмент прогнозування, ніж рейтинги. Проте поки що звернення соціологів до емоційних індикаторів має, скоріше, спорадичний характер, і вони вважаються не надто точними і надійними індикаторами. І це вже є наслідком проблем методичних. Дистанцію між *Homo philosophicus* та *Homo sociologicus* можна подолати теоретично. Соціологічний аналіз поведінки майже завжди передбачає необхідність теоретичного врахування дії емоційної складової. Скажімо, у диспозиційній концепції В. Ядова поряд з когнітивним і поведінковим присутній і емоційний компонент. Лише сукупно вони відбивають основні властивості диспозиційної структури [15]. Водночас дистанція між *Homo sociologicus* і реальним актором може бути подолана лише за допомогою методичних рішень. І тут ми стикаємося з величезними труднощами, які певною мірою пояснюють таку слабку апеляцію до емоційних чинників у соціологічних дослідженнях. Йдеться про те, що емоції надто

швидкоплинні і погано піддаються безпосередній фіксації під час подій. Як правило, основним джерелом аналізу даних стають наративи, які створюються, як правило, постфактум і не завжди адекватно відтворюють рухливу динаміку емоцій. Запитуючи респондента про переживання в якійсь конкретний момент часу, ми отримуємо відповіді, які можна маркувати як «емоційно відсторонені». Саме тому так мало реальних досліджень соціальних емоцій в соціологічному плані. Певною мірою це обмеження можна обійти, фіксуючі оцінки і переживання учасників подій в момент, коли вони ще відбуваються. Наприклад, під час Євромайдану було проведено кілька досліджень як кількісного, так і якісного характеру. Зокрема, 9-12 грудня 2013 року було проведено 6 фокусованих інтерв'ю груп та 4 глибинних інтерв'ю з майданівцями¹. В ході аналізу отриманих даних було здійснено спробу показати, як саме очікування змін спричиняє емоційних вибух мас і як відбувається перетворення емоційної енергії в соціальні дії [16]. Такий зв'язок добре фіксувався і так само добре типізувався, що дало певну можливість говорити про те, які саме афекти можуть спричинити реальну участь людей у протестних діях.

Насправді реально фіксувати реальні емоційні реакції можливо, наприклад, усі знайомі з практикою ток-шоу, де в реальному часі люди реагують на те, що відбувається, рухаючи тумблер так, щоб позначити, подобається їм почуте, чи ні. Проте власний досвід аналізу ефіру однієї з таких програм, яку було присвячено доволі емоційно чутливій темі дітей-сиріт, показав, що результати, при величезних фактичних зусиллях, звелися до констатації того, що аудиторія досить одноставна щодо засудження насильства у родині і суперечлива щодо оцінки гендерного питання.

Порівнюючи ці кейси, можна одразу побачити, що насправді вирішальним є не аналіз афекту як такого, а аналіз реальної дії в реальній ситуації з відтворення афекту, якій їй передував. Справа не в тому, що соціологи не можуть вловити емоційний стан як такий. Навіть у масових опитуваннях можна успішно використовувати, наприклад шкалу соціальної тривожності Спілберга. Проте ключове методичне питання – що з цим знанням робити? Скажімо, аналіз даних моніторингу Інституту соціології НАНУ показує, що рівень тривожності у населення залишається високим фактично усі останні 25 років. Але на тлі цього стану спостерігаються і апатія, і сплески активності, тобто фактично знання про афект як такий не виводить на практики. Точніше, той самий афект породжує різні практики. Більше того, якщо повернутися до схеми Г'юма, техніка фіксації безпосереднього емоційного стану, скоріше, виводить нас на емоцію, ніж на афект. І в цьому сенсі наші інтерпретаційні можливості досить обмежені. Ми бачимо, безумовно, що, чим гірший матеріальний стан, тим тривожність вища, а адаптованість гірша. Але сам матеріал не дає нам просунути далі у бік реальних практик, породжених афектом.

Проблема не в тому, як пояснити з соціальної точки зору, що відбувається. Пояснити високу тривожність не проблема, пояснити сплески окремих почуттів, в тому числі патріотизму, теж не проблема. Пояснити різке збільшення деяких соціальних практик, і в цілому наявність будь-яких соціальних практик теж легко вдається соціологам, зокрема шляхом залучення соціальних змінних. Але фактично ми не пояснюємо, а констатуємо, що якісь практики або якісь почуття сильніше виражені або більш розповсюджені серед деяких соціальних груп. І далі робимо висновок про те, що це є певне відображення соціального контексту. За Г'юмом же, навпаки – сам контекст створюється як функція внутрішнього переживання. Тому не випадково соціологія емоцій найбільш успішна в реальному польовому дослідженні поведінки людей в екстраординарних умовах, де практично відсутній розрив між переживаннями та діями.

Отже, маємо визнати, що соціолог фактично приречений працювати не з реальним афектом, а лише з рефлексією щодо нього. При цьому методологічно дослідник концентрується не на лінії афекти – практики, а на лінії зовнішні обставини – внутрішні переживання. Свого часу своєрідним маніфестом такого підходу стало дослідження міжгенераційного зсуву оптимізму / песимізму Л. Кісельмана та М. Мацкевича. Вони чітко окреслили головну особливість власного дослідницького підходу, яка визначила як методологію, так і методику дослідження. Особливість ця полягала у зосередженні на соціально-структурних особливостях і «механізмах» оптимізму/песимізму. Це потягло за собою «свідому відмову від прагнення максимально надійно зафіксувати рівень оптимізму/песимізму окремо взятого індивіда (що природно і цілком обґрунтовано у межах психологічного підходу, але позбавлено будь-яких серйозних підстав в соціологічному дослідженні, спрямованому на виявлення власно соціальної складової досліджуваного феномену)» [17, с.114-115]. Замість

---

¹ Цільова аудиторія фокус-груп – активні учасники подій (приїжджі, які на момент дослідження перебували на Майдані постійно; кияни, які перебували на Майдані вдень, але ночувати поверталися додому). По дві групи у вікових категоріях: молодь до 25, середній вік – від 25 до 50, старший вік (50 і старше).

внутрішніх особливостей і рівня оптимізму / песимізму конкретної людини, автори зосередилися на фіксації ступеню вираженості цього феномену в різних соціальних групах.

При цьому джерелом інформації про стан оптимізму групи залишалися самозвіти респондентів, тобто рівень оптимізму / песимізму групи визначався через кількісне співвідношення полярних оцінок власного стану респондентами, що групувалися дослідниками відповідно до поставлених завдань. Досить логічно виглядала при цьому і відмова від апеляції до почуттів. Замість цього автори обмежилися для первинного заміру індивідуального економічного оптимізму фіксацією відповіді на питання: « Як Ви вважаєте, Ваше матеріальне становище у найближчий час (рік) покращиться, погіршиться, чи залишиться приблизно тим самим?» [17, с. 115]. Як наслідок реалізації цього підходу Homo sociologicus взагалі втратив будь-який зв'язок з емоціями і фактично перетворився вже на Homo economicus, який раціонально зважує можливі втрати і прибутки і позитивно реагує на зростання добробуту та негативно на його зменшення.

Ця традиція фактичного нівелювання емоційної складової у практиці кількісних соціологічних досліджень, що, до речі, повністю розходиться з більшістю соціологічних концептуалізацій соціальної дії, на сьогодні доволі поширена. При цьому вона створює суттєві проблеми в інтерпретації, на які дослідники чомусь не зважають. Сама практика розташування емоційних станів лише у координатах оптимізму / песимізму суперечить реаліям. Ще у далекі зараз 60-ті роки минулого століття Б. Паригін, аналізуючи соціальні настрої, зазначав, що на цих координатах немає місця для апатії, сумнівів, нігілізму тощо. Тоді суперечливість долалася досить просто. Усе, що не вкладалося у визначені координати, кваліфікувалося як залишки ще не остаточно досконалих суспільних відносин. А перспективи розвитку суспільства, які за визначенням були оптимістичними, не могли кореспондувати з апатією чи сумнівами [18, с. 41-45]. Але відтворювати ці тези як аргумент, що, до речі, зустрічається у соціологічному дискурсі і зараз, навряд чи доцільно [19].

Жорсткість пропонованої дихотомії насамперед не дозволяє пояснити, що представляє собою група тих, хто не очікує суттєвих змін. Як кваліфікувати їхній стан у емоційних координатах? Чи можна говорити при цьому про байдужість чи апатію? Значні проблеми виникають з розумінням динаміки змін. Якщо у минулому році більшість респондентів очікували покращення, а зараз не очікують, це означає зростання песимізму, чи вони просто реалісти і в їхніх оцінках взагалі не варто шукати емоційну складову? Суперечливість може виникнути і у разі невизначеності респондентом протяжності оцінюваного майбутнього. Песимістичні оцінки найближчої перспективи можуть співіснувати з оптимізмом щодо перспективи більш віддаленої, і навпаки.²

Виникає питання, чи можна подолати ці суперечності і як це зробити. Можливий шлях вирішення проблеми лежить, на нашу думку, на перетині ліній дослідження. Рух від афектів до практик, який, за Г'юмом, вкорінений в акторі, навряд чи зароджується поза іншим рухом – від зовнішніх обставин до внутрішніх переживань. І в цьому реально існуючому ланцюгу «найслабшою ланкою» є поки що неспроможність знайти адекватні інструменти для фіксації емоційних станів. Як наслідок, внутрішні переживання та афекти просто «випадають» з поля зору дослідника або заміщуються надто узагальненими і не надто точними індикаторами на кшталт очікувань щодо змін матеріального становища. Водночас кожна з зазначених ліній перетворень самодостатня і може бути схоплена в аналізі. Про можливість дослідити перехід афекту в дію ми вже згадували на прикладі якісних досліджень, які торкалися теми Майдану [20].

На нашу думку, і кількісник має тут певні перспективи. Відбиток зовнішніх впливів на емоційному рівні можна фіксувати не лише за спрощеною схемою із застосуванням індексу соціальних настроїв, як наприклад, це роблять російські соціологи [21]. Можна спробувати дати респонденту більший простір для проєкції власних емоційних станів. Скажімо, в моніторингу Інституту соціології респондентам пропонується відрефлексувати почуття, які переважають у них, коли вони думають про власне майбутнє і про майбутнє України. В переліку варіантів представлено низку парних категорій, які можна розглядати як маркери протилежних полюсів континууму станів, що спричиняють посилення або блокування активності. Йдеться про категорії «оптимізм – песимізм», «упевненість – розгубленість», «надія – безвихідність», «інтерес – байдужість» [22].

Аналіз динаміки цих станів у періоди пікових протистоянь, коли афект оголений і безпосередньо перетворюється у дію, показує, що на тлі соціальних загострень емоційні стани різко підсилюються, а потім досить швидко спадають (табл. 1). Пікові значення добре кореспондують із сплесками громадянської

² Йдеться не про теоретичне припущення, а про реальне спостереження, зафіксоване нами при спробі з'ясувати, чому респонденти обирають ту чи іншу позицію, відповідаючи на питання, «Які почуття у Вас виникають, коли Ви думаете про власне майбутнє?» Один з респондентів відмітив водночас варіанти «оптимізм» і «песимізм», пояснивши, що у найближчий час нічого гарного не очікує, але в принципі він оптиміст, тому надалі сподівається на покращення.

активності. Водночас досвід екстраординарних подій осідає у масовій свідомості, корегуючи сплески та затухання емоційних станів. «Помаранчевий майдан» переживався значно інтенсивніше, водночас «революція гідності» дала менший емоційних викид, але супроводжується і дотепер досить пролонгованим падінням позитивних очікувань.

Таблиця 1.

Динаміка емоційних станів населення у періоди радикальних соціальних перетворень 2003–2006 та 2013–2014 рр. (%)*

Варіанти відповіді	Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України					
	2003	2005	2006	2013	2014	2015
Оптимізм	**	33,8	25,5	14,1	23,5	22,8
Байдужість	2,9	2,7	2,8	4,8	1,6	2,2
Радість	5,6	11,7	4,8	1,4	4,1	1,7
Безвихідь	14,6	6,1	11,2	17,8	8,9	12,9
Упевненість	9,9	19,5	8,8	5,1	11,7	7,2
Розгубленість	19,8	10,5	16,0	17,1	13,4	16,7
Задоволеність	3,6	9,2	3,4	1,7	2,9	1,6
Песимізм	**	2,8	7,2	11,4	5,7	10,7
Надія	58,8	61,2	50,7	32,1	48,8	44,2
Тривога	47,0	24,4	34,4	30,9	44,5	40,3
Інтерес	17,0	21,5	17,0	11,9	10,2	11,4
Страх	22,8	8,1	11,0	22,0	23,6	21,0
Інше	0,6	0,5	0,5	0,4	0,6	0,7
Важко відповісти	6,3	7,1	4,1	11,0	7,1	4,1

* Респондент міг обрати усі відповіді, що підходять

** Позиція була відсутня

Проте самі по собі ці динамічні ряди, хоча і досить цікаві, нічого не говорять нам ані про афекти, ані про практики. Скоріше, це саме фіксація емоційних станів, хоча і не в чистому вигляді, а у вигляді «емоційно відсторонених» залишків. Однак аналіз іншої динаміки, дозволив зробити деякі припущення щодо можливості відтворення ланцюга «зовнішні впливи – внутрішні переживання – афекти – практики». Хоча ці зв'язки не закладалися програмно і питання, які дозволили їх побачити, слугували з'ясуванню зовсім інших закономірностей, виявилось, що опосередковано ми отримали підтвердження на практиці схеми перетворень, про яку йшлося вище. Динамічні ряди емоційних станів виводять нас на зв'язок ситуації та переживання. А от перетворення емоцій на афект можна побачити в інших питаннях моніторингу.

Якщо простежити динаміку відповідей на запитання «Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві?», можна побачити, що чинники консолідації українського суспільства показали на тлі екстремальних протистоянь досить цікаву динаміку (табл. 2).

Таблиця 2.

Динаміка відповідей на запитання «Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві?» (%)

Показники консолідації	2013	2015
Прагнення спільно долати труднощі життя в країні	22,7	35,4
Відчуття втрати нормального життя	27,7	34,1
Віра в краще майбутнє	30,6	35,7
Спільні труднощі життя	33,4	29,8
Родинні чи товариські почуття	23,5	24,2
Невдоволеність владою	34,1	36,5
Страх перед майбутнім	25,2	21,7
Мова спілкування	10,0	7,4
Патріотичні почуття громадянина України	8,3	41,4
Політичні погляди	8,2	13,6
Релігія (віросповідання)	10,5	10,2
Національна належність	7,4	12,1
Ніщо не об'єднує	8,1	3,7
Важко відповісти	8,3	1,7

* Респондент міг обрати усі відповіді, що підходять

Не розглядаючи решту позицій, подивимося на ту, яка, на нашу думку, може бути показником перетворення низки емоційних станів у складне і дієве внутрішнє афективне утворення. Йдеться про патріотичні почуття громадянина України. Протягом усього періоду замірів, а вперше це питання було поставлено ще всередині 1990-х, патріотичні почуття завжди були одним з найслабших індикаторів об'єднання. Але під впливом фактично революційних подій та подальшого збройного конфлікту відбувся радикальний перехід раніше розпорошених емоційних реакцій в реальне соціальне почуття єдності. Це, до речі, підтверджує і величезну латентну силу афекту.

Це ж можна побачити і за допомогою іншого індикатору – відчуття гордості від усвідомлення своєї громадянської ідентичності (табл.3).

Таблиця 3.

Самооцінка респондентами переживання громадянської ідентичності? (%)

Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?	2013	2015
Зовсім не пишаюся	9,3	5,0
Скоріше не пишаюся	15,5	8,5
Скоріше пишаюся	38,1	50,2
Дуже пишаюся	9,6	17,1
Важко сказати	27,5	19,2

Так само, як і в питання про консолідуєчу силу патріотичних почуттів, спостерігаємо помітний сплеск патріотичних почуттів на тлі зменшення тих, хто не пишається тим, що є громадянином України.

Водночас формування афекту само по собі ще не дає нам можливості реконструювати зв'язок між ним та практиками. Але дані моніторингу засвідчили, що відбулося дуже помітне зростання просоціальної активності населення (див. табл. 4).

Таблиця 4.

Структура волонтерської активності респондентів, 2015 (%)

Види допомоги	%
Переказували гроші військовим чи ВПО	53
Приносили речі або продукти в благодійні або волонтерські організації	40
Купували товари або послуги, коли знали, що дохід частково піде військовим або ВПО	28
Купували за свої гроші продукти чи речі військовим чи ВПО	25
Особисто допомагали ВПО речами або грошима	14
Безоплатно працювали чи допомагали волонтерським організаціям	9
Поселяли ВПО на власній житловій площі	4

* Респондент міг обрати усі відповіді, що підходять

При цьому виявилось, що практики взаємодопомоги, підтримки, матеріальних пожертв не тільки розповсюджені, але й добре кореспондують із зафіксованим почуттям патріотизму. Отже, навіть на обмеженому і не спрямованому спеціально на аналіз поставленої проблеми матеріалі можна переконатися, що спроба поєднати низку індикаторів, які б репрезентували як емоційні стани, так і їхній зв'язок із практичними діями, може бути успішною.

Підсумовуючи короткий огляд існуючих проблем дослідження емоційної складової суспільних трансформацій, зазначимо, що існуюча суперечливість методологічних підходів є скоріше, наслідком недостатньої проробленості в сучасній соціології теми зв'язків між переживанням та дією. Спроба поєднання методологічних підходів показує, що насправді перед нами не два окремих типу зв'язків, а єдиний ланцюг перетворень, де зовнішнє «запускає» внутрішні емоційні переживання, які оформлюються в афекти і втілюються у діях. Головною проблемою є брак адекватного методичного забезпечення для виявлення характеру цих зв'язків у прикладних дослідженнях. Проте побудова їхньої узгодженої системи принципово можлива, що відкриє перед дослідниками нові можливості аналізу соціальної поведінки.

Література:

1. Гриффите П. Э. Базисные эмоции, сложные эмоции, Макиавеллистские эмоции [Електронний ресурс] / Гриффите П. Э. Режим доступу <http://nounivers.narod.ru/gmf/emot.htm>
2. Izard С.Е. The many meanings / aspects of emotion: Definitions, functions, activation, and regulation / Carroll E. Izard // Emotion Review. – 2010. – 2(4), 363–370.
3. Прихидько А. И. Проблема эмоций в зарубежной социальной психологии / А. И. Прихидько // Вопросы психологии. – 2009. – No. 1. – С. 141–152.

4. Кутковой Н. А. Понятие эмоций в социальной психологии XXI века: основные подходы [Электронный ресурс] / Кутковой Н. А., Стефаненко Т. Г. // Психологические исследования – 2014. – Т. 7 (33). Режим доступа – <http://psystudy.ru/index.php/num/2014v7n33/933-kutkovoiz33.html>
5. Симонова О. А. Социологическое исследование эмоций в современной американской социологии: концептуальные проблемы / О. А. Симонова // Социологический ежегодник 2009 : сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии; Кафедра общей социологии ГУ - ВШЭ; / ред. и сост. Н. Е. Покровский, Д. В. Ефременко. – М., 2009. – С. 292-321
6. Loomes G. Regret Theory: An Alternative Theory of Rational Choice under Uncertainty / Graham Loomes, Robert Sugden // *Economic Journal*, 1982. – Vol.92/ – № 368. – P. 805 – 824.
7. Loewenstein G. Emotions in economic theory and economic behavior / George Loewenstein // *American economic review*, 2000. – Vol. 90/ – № 2. – P. 426–432.
8. *Handbook of the sociology of emotions* / [J. E. Stets & J. H. Turner Eds.] – Cambridge: Cambridge univ. press, 2005.
9. Barbalet J. M. Emotion, social theory and social structure: A macrosociological approach / J.M. Barbalet – Cambridge: Cambridge univ. press, 1999. – 210 p.
10. Cordero R. Performing cultural sociology: A conversation with Jeffrey Alexander / R. Cordero, F/ Carballo, J. Ossandón // *European journal of social theory*. – L. – 2008. – Vol. 11/ – N 4. – P. 523-542.
11. Симонова О. Актуальные тенденции в современной социологии: открытие эмоциональности / Ольга Александровна Симонова // Современная социология — современной России : Сборник статей VI международной научно-практической конференции памяти А.О. Крыштановского. – М.: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2012. – С. 411–422.
12. Call for Papers the 7th Midterm Conference on Emotions [Электронный ресурс] // European Sociological Association. RN11 – Sociology of Emotions. – Режим доступа: <http://www.europeansociology.org/research-networks/m11-sociology-of-emotions.html>
13. Нехаев А. Войны машин: Machina Humeana / Андрей Нехаев // Социологическое обозрение. – 2015. – Т. 14. – № 3. – С. 9-47.
14. *The Affective Turn: Theorizing the Social* / [ed. P.T. Clough, J. Halley]. – Durham: Duke University Press. – 2007. – 328 p.
15. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука. – 1975. – С. 89–105.
16. Злобіна О. Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану) / Олена Злобіна // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К.: Ін-т соціології НАНУ : Азбука, 2014. – Вип. 6 (17). – С. 314-326.
17. Кесельман Л. Е. Межгенерационный сдвиг индивидуального оптимизма / пессимизма в современном российском обществе / Л. Е. Кесельман, М. Г. Мацкевич // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Том 1. – № 2. – С. 113-120.
18. Парыгин Б. Д. Общественное настроение / Б. Д. Парыгин. – М.: Мысль. – 1966. – 327 с.
19. Дитятев А. Ю. Методологический потенциал концепции социального настроения в изучении феноменов оптимизма и пессимизма в современном обществе / Дитятев Антон Юрьевич // Теория и практика общественного развития. Выпуск №5. – 2011. – С. 100-102.
20. Злобіна О. Після майдану: як відроджується баланс панування та спротиву / О. Злобіна // Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2015 р.) / укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. – К.: Талком, 2015. – С. 23-27 ; Злобіна О. Фрейм страху як чинник формування ставлення населення до влади в умовах суспільної кризи / О. Злобіна // Соціальні та політичні конфігурації модерну: політична влада в Україні та світі : матеріали IV міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 3-4 червня 2015 р.) / укладачі Г. Дерлуг'ян, А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А.О. Мігалуш. – К., 2015. – С. 15-22.
21. Мтиулишвили П. И. Индекс социальных настроений и показатели протестного потенциала населения / П. И. Мтиулишвили // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – Выпуск № 6 (100), 2010. – С. 55-64.
22. Злобіна О. Соціальні настрої у довгостроковій та короткостроковій динаміці / О. Злобіна // Українське суспільство 1992–2014. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 376-385.